

درباره افرادی که بین سال‌های ۲۰۳ تا ۹۰۷ قمری در ساخت و گسترش اماکن متبرکه نقش آفریدند

نقش آفرینان توسعه ۷۰۰ ساله حرم رضوی

مرضیه ترابی| حرم رضوی و بنای مقدس آن، بین سال‌های ۲۰۳ تا ۹۰۷ هجری قمری، یعنی از زمان شهادت امام‌رضا^(ع) تا آغاز حکومت صفویه در ایران، شاهد ادوار متعدد توسعه بوده است؛ توسعه‌ای کمی و کیفی که علاوه بر گسترش اماکن متبرکه، به نحو مؤثری توانست زمینه را برای اسکان موقت زائران و زندگی دائم مجاوران در مشهد فراهم کند. این توسعه، ارتباط مستقیمی با اوضاع هر دوره داشت و همین ویژگی، سبب متفاوت بودن ارکان توسعه حرم رضوی در اعصار مختلف شد. بدیهی است که چنین روندی، نیازمند تکاپوی کنشگرانی برای مدیریت مطلوب بود؛ کنشگرانی که

صرف‌نظر از نیتشان برای گسترش فضای اماکن متبرکه، نقشی تاریخی در تکامل فرایند تحول شهر مشهد، از یک مکان زیارتی صرف، به شهری بزرگ، با جمعیت متنابه ایفا کردند و نامشان برای همیشه در تاریخ این شهر مقدس ثبت شد. نوشتار پیش‌روی شما، بر آن است تا یادی از این کنشگران را که در طول هفتصد سال، به توسعه حرم رضوی و تکمیل زیرساخت‌های آن همت گماشتند، زنده کند. بی‌تردید ذکر نام‌ونشان همه افراد دخیل در این عرصه، در این مجال کوتاه ممکن نیست و آنچه در ادامه می‌آید، یادکردی از منتخبان آن‌هاست.

ابومنصور محمد بن عبدالرزاق طوسی

ابومنصور محمد بن عبدالرزاق طوسی (مقتول در سال ۳۵۰ قمری)، سپهسالار خراسان و حاکم توس در دوره سامانی بود. او در ابتدا با زائران حرم رضوی به خوبی مدارا نمی‌کرد، اما یک‌بار با مشاهده رویدادی معجزه‌گونه، دست از بدخواهی کشید و محبت امام هشتم^(ع) وزائران وی را به دل گرفت. شیخ صدوق در کتاب «عیون اخبار الرضا^(ع)»، حکایت وی را آورده است. ابومنصور بعد از این اتفاق، به عمران و توسعه اماکن مقدس روی آورد و ظاهراً بر تأسیسات پذیرایی از زائران و اتراق آن‌ها در اطراف روضه منوره افزود. یکی از اقدامات ابومنصور، تلاش برای تأمین آب موردنیاز از طریق تقویت قنات سناباد بود که در ادوار بعد نیز، همچنان مورد توجه حکام خراسان و والیان توس قرار داشت. اقدام ابومنصور، بی‌شک نخستین اقدام یک والی برای توسعه حرم رضوی نبوده است، اما احتمالاً قدیمی‌ترین گزارشی است که ما در این‌باره، در اختیار داریم.

فائق خاسه

عمیدالدوله، فائق بن عبدا... (درگذشته به سال ۳۸۰ قمری)، مشهور به فائق خاسه، شخصیتی تأثیرگذار بر تاریخ دوره سامانی و اوایل عصر غزنوی بود. براساس گزارش‌های تاریخی، فائق اصالتاً از اهالی اندلس بود، یعنی دزدان و برده‌داران، او را در اندلس دزدیده و به شرق مملکت اسلامی منتقل کرده بودند. وی ابتدا در شام به یک تاجر برده فروخته شد و سرانجام، سر از خراسان درآورد و جزو غلامان دربار امیر نوح سامانی قرار گرفت. فائق بن عبدا... در زمان حکومتش بر توس که تا حمله غزنویان به این منطقه ادامه یافت، دست به آبادانی و فعالیت‌های عمرانی متعدد زد و به‌ویژه، به حرم مطهر رضوی توجه بسیار نشان داد. ظاهراً فائق این اقدام را با مدیریت کدخدایش در این منطقه، یعنی «بوبکر شهرد»، سازمان می‌داد. بی‌بیهی در فرازی از تاریخ خود به نام فائق و بوبکر شهرد و نیز اقدامات آن‌ها برای عمران و توسعه حرم رضوی و اطراف آن، اشاره می‌کند.

ابوالحسن عراقی دبیر

ابوالحسن عراقی دبیر (درگذشته به سال ۴۲۹ قمری) ابتدا دبیر فرمانروایان دیلمی بود و سپس به خدمت غزنویان درآمد. وی مدتی به حکومت مناطق جنوبی خراسان و شهر «تون، رسید و چندی نیز، حاکم هرات بود. ابوالحسن عراقی، بانی قدیمی‌ترین مسجد درکنار روضه منوره است که امروز آن را با نام «مسجد بالاسر، می‌شناسیم. بیهقی، مورخ نامدار قرن پنجم، درباره

خواجه نظام الملک طوسی

علی بن اسحاق طوسی، مشهور به خواجه نظام‌الملک (مقتول در سال ۴۸۵ قمری)، از مشهورترین دولتمردان و سیاست‌مداران قرن پنجم هجری و وزیر بادرایت دربار سلجوقی، در عهد آلبارسلان و ملکشاه بود. خواجه در دوران وزارتش، قدرت فراوانی داشت. او که به‌نوعی معلم ملکشاه محسوب می‌شد، پس از مرگ آلبارسلان، ملکشاه را شبی به حرم رضوی آورد تا در این مکان مقدس، تا صبح

درباره اقدام یا اقدام نکردن برای تصاحب حکومت بیندیشد. نتیجه این تفکر، اقدام برای کسب حکومت و پیروزی ملکشاه بود. خواجه نظام‌الملک ظاهراً عتابی ویژه به مشهد و حرم رضوی داشته است. او در دوران وزارتش، افزون‌بر تعمیر و گسترش بناهای اماکن متبرکه، کاروان‌سرای بزرگی را برای رفاه حال زائران حرم رضوی بنا کرد. این کاروان‌سرا در محدوده ضلع غربی مسجد گوهرشاد قرار داشت که هنگام ساخت این بنای عظیم، تخریب و زمین آن به داخل مسجد ضمیمه شد. مقبره خواجه نظام‌الملک طوسی در اصفهان است.

درباره چند عکس قدیمی از حرم مطهر رضوی

۱۶۵ سال پیش تصویر طراحی شده توسط گروه همراه نیکولای ولادیمیروویچ خانیکوف از ایوان غربی صحن نو(آزادی) حرم مطهر رضوی. در آن زمان، ایوان مذکور هنوز طلاکاری نشده بود و این کار در دوره ناصرالدین‌شاه به انجام رسید و ایوان نیز، به ایوان ناصری شهرت یافت. از ویژگی‌های این تصویر، می‌توان به تزیینات دور ایوان، منبر کنار آن و پرده آویخته بر ورودی ایوان به داخل رواق که احتمالاً از جنس فرش یا گلیم است، اشاره کرد. خانیکوف در سفرنامه‌اش نیز، توضیحات مفصل و دقیقی درباره حرم رضوی داده و از آن با نام «محلہ مقدس، یاد کرده است.

۱۳۱ سال پیش نمایی از صحن نو(آزادی) و سقاخانه آن که امروز فقط سنگایش در وسط حوض بزرگ صحن، باقی مانده است. این سقاخانه را حدود سال ۱۲۶۲ خورشیدی (۹ سال قبل از گرفتن این عکس توسط عبدا... قاجار) مؤتمن السلطنه ساخت و برای تأمین آب آن، جوی آبی را از نهر نادری بست پایین‌خیابان به داخل صحن نو کشیدند. این سقاخانه تا سال ۱۳۰۷ خورشیدی برقرار بود و بعد، به دستور محمدولی اسدی خراب شد. سقاخانه یادشده از نظر معماری، کاملاً به سقاخانه صحن عتیق شباهت داشت و حتی اطراف آن را هم مانند همان سقاخانه، با چهار حوض آرایش کرده بودند.

۱۳۱ سال پیش نمایی از ایوان شرقی سقاخانه و نقاره‌خانه صحن عتیق حرم رضوی. این عکس را عبدا... قاجار در دوره ناصرالدین‌شاه گرفته است. ساختمان قدیمی سقاخانه را که در تصویر می‌بینید را در سال ۱۲۴۶، ۲۵ سال قبل از برداشتن این عکس، حاجی قوام‌الملک، متولی وقت آستان قدس رضوی، ساخته است و درواقع، سایبانی از جنس چوب بود که بعدها به دلیل پوسیدگی، بنای فعلی نقاره‌خانه را روی آن ساختند. درکنار سقاخانه، بخشی از چهار حوض آب و نهر نادری دیده می‌شود که منبع اصلی تأمین آب موردنیاز حرم رضوی بود.

۷۷ سال پیش تصویری از ایوان شمالی صحن عتیق، مشهور به ایوان عباسی که به بست شیخ‌طبرسی وصل است. این ایوان در دوره شاه‌عباس دوم صفوی ساخته شد و ابتدای کار، کاربری ورود و خروج نداشت و به عنوان محل تدریس، استفاده می‌شد. در این عکس که مرحوم سیاح آن را گرفته است، دورنمایی از شمال حرم رضوی و شهر مشهد را می‌بینید؛ دورنمایی که بیشتر، مزارع را نشان می‌دهد و در دوردست، می‌توان سیلوی قدیمی مشهد را دید که در اواخر دهه ۱۳۱۰ خورشیدی ساخته شد. آجرهای ریخته‌شده در ایوان، نشان‌دهنده آغاز عملیات مرمت و تعمیر فضای شمالی حرم مطهر رضوی است.

خاندان کاکویه

خاندان کاکویه، دودمانی اصالتاً دیلمی و از اهالی جنوب گیلان امروزی بودند که بین سال‌های ۳۹۸ تا ۵۳۶ قمری بر بخش‌هایی از ایران حکومت کردند. سنگ قدیمی منسوب به مرقد مطهر امام‌رضا^(ع)، با تاریخ ۵۱۶ قمری، ظاهراً به سفارش علاءالدوله علی بن فرامرز و فرزندش، عضدالدین فرامرز بن علی، از افراد این خاندان، ساخته شده است. افزون‌بر این‌ها، خاندان کاکویه در حفظ و حراست از حریم رضوی، نقشی راهبردی داشته‌اند. بعد از هجوم سال ۵۱۰ قمری به مشهد و قتل و ویرانی در این شهر، علاءالدوله کاکویه که در آن زمان یکی از امرای سلطان سنجر سلجوقی بود، سنگ‌بنای بارویی محکم را به دور حرم مطهر و شاید شهر مشهد گذاشت تا آن‌را از حملات مهاجمان مصون نگه دارد. برخی مورخان معتقدند که این بارو، نخستین بارویی است که به دور مشهد کشیده شد. بنای این دیوار، در سال ۵۱۵ قمری به پایان رسید و تا قرن دهم، تنها محافظ شهر مشهد بود.

غازان خان

سلطان محمود غازان خان (درگذشته به سال ۷۰۳ قمری)، ششمین حاکم از دودمان ایلخانان مغول در ایران بود. او دین اسلام را پذیرفت و به دنبال آن، همه مغولان حاضر در ایران نیز مسلمان شدند. غازان خان دوران حدوداً نه‌ساله حکومت خود را صرف بازسازی ویرانی‌های ناشی از هجوم مغولان به ایران کرد. او برای سلسله سادات احترام بسیاری قائل بود و به همین دلیل، محلی را به نام «دارالسیاده»، برای اجتماع آن‌ها ساخت. غازان خان در سفری به خراسان، به زیارت حرم رضوی مشرف شد و دستور داد بنایی را به عنوان دارالسیاده در مجاورت روضه مقدسه بسازند؛ بنایی که بسیاری از مورخان، آن را مقدمه و بلکه خود بنای رواق دارالسیاده در مجموعه امروزی اماکن متبرکه می‌دانند. او در سی‌وسه سالگی بر اثر بیماری درگذشت. در دوران حکومت وی، سیاست‌مدارانی مانند خواجهرشیدالدین فضل‌ا... نقش مهمی در بازسازی فرهنگی و اقتصادی کشور ایفا کردند. با مرگ غازان خان، دوران افول ایلخانان شروع شد.

گوهرشادخاتون

گوهرشاد بیگم، مشهور به «مهدعلیا» و «گوهرشادخاتون» (مقتول در سال ۸۶۱ قمری)، همسر شاه‌رخ تیموری، یکی از بانیان مهم و مشهور توسعه و گسترش حرم رضوی و شهر مشهد است. تأثیر گوهرشادخاتون بر معماری حرم و یافت شهری مشهد، چنان بود که می‌توان تاریخ توسعه کمی و کیفی این شهر را به دوره قبل و بعد از گوهرشاد تقسیم کرد. اوارادت خاصی به امام‌رضا^(ع) داشت و پیکر

امیر علی شیر نوایی

امیر نظام‌الدین علی شیر نوایی، مشهور به امیر علی شیر نوایی (درگذشته به سال ۹۰۶ قمری)، سیاست‌مدار، دانشمند، ادیب و واقف بزرگ قرن نهم و اوایل قرن دهم و وزیر سلطان حسین بایقرا تیموری بود. امیر علی شیر در دوران وزارتش، اقدامات بی‌شماری برای توسعه کمی و کیفی حرم رضوی و شهر مشهد انجام داد، جاری کردن آب چشمه گلسب (چشمه گیلان) در مشهد و رفع نیاز زائران و مجاوران به مایع حیات، ساخت صحنی

بخش نخست